

ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС У ТРАДИЦІЙНОМУ ТА СУЧАСНОМУ КИТАЇ

Традиційна китайська історіографія: синоцентризм, династичні цикли і дидактика

Протягом близько чотирьох тисячоліть у Китаї формувалася власний історичний дискурс, що складається з різноманітних суджень і смислових схем. У цілому для китайської культури характерний сильний акцент на вивченні минулого, що завжди використовувалося для легітимізації влади і формування перспектив розвитку держави й суспільства, – *синоцентризм*. Найдавніші древні дані з історії та міфології Китаю містяться в “Шу-цзін” (“書經”, “Книга історії”, або “Книга документів”), яка входить у конфуціанське “П’ятикнижжя” (“五經”, “Wǔjīng”). Найдавнішим китайським літописом є “Чуньцю” (“春秋”, “Весни й осени”) – офіційна хроніка давньокитайської держави Лу, що охоплює період Чуньцю (з 722-го по 479 р. до н. е.). Компіляція цих двох текстів традиційно приписується Конфуцію, який шанував три династії – Ся (夏朝, *Xià cháo*, до 1600 р. до н. е.), Шан (商朝, *Shāng cháo*, близько 1600–1045 рр. до н. е.) і Чжоу (周朝, *Zhōu cháo*, 1045–256 рр. до н. е.) – і при цьому пропонував відновити політичні інститути Чжоу як найбільш ефективні для державного управління¹. Докладні коментарі до хроніки “Чуньцю” були зроблені в “Цзо-чжуань” (“左傳”, “Коментарі Цзо”), творі, який багато в чому визначив подальший розвиток китайської історіографії. Описова частина “Цзо-чжуань” великою мірою є *дидактичною*, бо події подаються з метою утвердження певних моральних принципів [Watson 1989, xviii–xix]. За твердженням німецького синолога М. Керна, в “Цзо-чжуань” моральні уроки розгортаються всередині самого оповідання, навчання історії та історичного судження [Kern 2010, 49]. На відміну від історії Геродота або історії Пелопоннеської війни Фукідида, які створювалися приблизно в той же час, оповідання в “Цзо-чжуань” завжди ведеться від третьої особи і являє собою тільки фіксацію фактів [Durgant 2001, 497]. Протягом майже 2000 років “Цзо-чжуань” формувалася уявлення китайців про стародавню історію їхньої країни, що вказує на особливу роль цього твору [Kern 2010, 9; Watson 1989, xi; Goldin 2001, 93]. Крім того, аж до початку Нового часу “Цзо-чжуань” був одним з найважливіших текстів у системі традиційної освіти Японії і Кореї [Watson 1989, xi].

Двома іншими коментарями до “Чуньцю” є “Гун’ян чжуань” (“公羊傳”, “Коментар Гун’яна”) і “Гулянь чжуань” (“穀梁傳”, “Коментар Гуляна”). Перший з них є центральним текстом для конфуціанської “школи канонів у сучасних знаках” (“今文經學”, “jīn wén jīngxué”), а другий – менш значний трактат, який містить дидактичні пояснення подій, описаних у літописі “Чуньцю” (ритуали, політична і сімейна ієрархія) [白玉林 2006]. У “Гун’ян чжуань” стверджується, що “Чуньцю” – це не просто історія, а маніфест соціально-політичної філософії Конфуція. “Гун’ян чжуань”, на відміну від “Цзо-чжуань”, складено у формі діалогу між конфуціанським вченим і його учнем. Головне твердження “Гун’ян чжуань”: Конфуцій – це *мудрець* (聖, *shèng*) і *автор* літопису “Чуньцю”, в якому він критикує (褒貶, *bāobiǎn*) політику свого часу і дає моральні настанови майбутнім поколінням на основі досконалих

ідеалів минулого (історія як основа морального виховання, а не як реконструкція минулого). На думку сучасного китайського конфуціанського мислителя Цзян Ціна (蔣慶; народ. 1953)², “Гун’ян чжуань” – це теорія політичного конфуціанства (政治儒学, *zhèngzhì rúxué*) [蔣慶 2003, 155–157]. Справді, “Гун’ян чжуань” справив значний вплив на формування політичних ідей і державного устрою Китаю в період династії Хань (漢朝, *Hàn cháo*). Так, філософ і філолог, представник “школи канонів у сучасних знаках” Хе Сю (何休, 129–182) створив розгорнуту історіософську схему “трех ер”, що знаменують шаблі історичного процесу. Її перебіг у просторі і часі подається на прикладі літопису “Чуньцю”. Так само, як і інші давньокитайські філософи, він вважав, що ідеальне суспільство існувало в Китаї в далекому минулому (“золотий вік”)³. Ян Куан, ще один китайський вчений періоду династії Хань, також розділив ранню історію на три періоди за критерієм домінуючої на той час технології – кам’яний, бронзовий і залізний вік [Hsiao 1979, 127–131]. Однак ця періодизація ніколи не приваблювала китайських істориків і філософів [Chang 1963]. Пізніше “Гун’ян чжуань” був забутий, але в кінці династії Мін (大明帝國, *Dà Míng Dìguó*) про нього згадали, і в результаті з XVIII до початку XX століття цей текст став важливим джерелом для формування ідей у китайських реформаторів Нового часу. Ідеї Хе Сю і Ян Куана значно пізніше мали визначальний вплив на формування утопічної теорії китайського філософа Кан Ювея (康有為; 1858–1927), який очолював рух за реформи 1898 року з метою встановлення конституційної монархії [Hsiao 1975].

Перше узагальнення китайської історіографії “Ши цзі” (“史記”, “Історичні записки”), написане Сима Цянем (司馬遷, 145 або прибіл. 135 р. до н. е. – 86 р. до н. е.) на рубежі II–I століть до н. е., стало основою для 24 династійних історій (正史, *zhèngshǐ*), що створювалися з приходом кожної нової династії до влади аж до XX століття (наприклад, “Ханьшу” (“漢書”) і “Записи про Три царства” (“三國志”, “Sānguózhì”). За допомогою цих творів доводилася легітимність перевороту, і вони були головними предметами гуманітарної освіти. Між 708-м і 710 роками Лю Чжицзі (劉知幾; 661–721) створює першу роботу з китайської історіографії “Ши тун” (“史通”). У книзі описуються структура, спосіб розміщення, послідовність, підписи і коментарі в офіційних династичних історіях, починаючи з періоду “Воюючих царств” (戰國時代, *Zhànguó shídài*, V ст. до н. е. – 221 р. до н. е.). “Цзичжі Тунцзянь” (“資治通鑑”, “зерцало, що допомагає в управлінні”) – новаторський довідник китайської історіографії, написаний за розпорядженням імператора Ін-цзуну (英宗, 1032–1067) групою вчених на чолі з великим істориком Сима Гуанем (司馬光, 1019–1086) і випущений у 1084 році. Виконувалася ця робота 19 років і була представлена вже наступному імператору Шень-цзуну (神宗, 1048–1085). “Цзичжі Тунцзянь” охоплює період китайської історії від 403 р. до н. е. до 959 р., описуючи правління 16 династій протягом 1400 років. Праця складається з понад 3 мільйонів ієрогліфів і зібрана у 294 томи (卷, *juàn*). Більш послідовний стиль викладу подій минулого “Цзичжі Тунцзянь” зламав майже тисячолітню традицію, закладену в “Історичних записках” Сима Цяня, в яких, крім історії династій, містилися біографії або трактати з інших тем.

Загалом для всієї традиційної китайської історіографії характерна ідея династичних циклів, на початку яких перебуває “золотий вік” (час правління міфічних імператорів Яо (堯, 2353–2234 рр. до н. е.) і Шуня (舜, 2294–2184 рр. до н. е.)) – ідеал державного правління для конфуціанства. Нова династія приходить до влади шляхом отримання мандата неба (天命, *tiānmìng*) засновником з високими морально-етичними якостями, але його нащадки деградують і втрачають владу. Після цього розпочинається наступний цикл – прихід нової династії з морально-етичним лідером, і так продовжується далі. Ця телеологічна теорія передбачає, що під небом може бути тільки один законний володар. Тому зусилля багатьох китайських істориків були спрямовані на обґрунтування історичної легітимності приходу до влади

нової династії, яка завершувала черговий період смут і роздробленості в Піднебесній імперії. Однак такий підхід почав поступово змінюватися в середні віки. У 1053 році під керівництвом китайського державного діяча, історика, публіциста, каліграфа і поета Оуян Сю (歐陽修, 1007–1072) була складена хроніка “Історичні записки про п’ять династій” (“五代史記”, “Wūdài shǐjì”), а в 1060 році – одна з найважливіших праць китайської історіографії “Нова історія династії Тан” (“新唐書”, “Xīn táng shū”). Оуян Сю першим взявся заперечувати визначення легітимності китайських династій за надприродними ознаками – “знаменням” – і теорією “п’яти фаз” (五行, *wǔ xíng*), а замість цього почав керуватися ступенем політичної уніфікації китайських територій [Elman 1990, 153–154]. При цьому важливо відзначити, що, крім офіційної історіографії, в Китаї завжди існував і більш широкий інтерес до минулого. Найбільш явно це проявилось в XIV столітті, коли сформувався особливий жанр, об’єднавши представлення фактів минулого і літературну вишуканість. На початку XX століття в Китаї розпочався процес формування історичних досліджень за прикладом західної науки [Wang Dewei 2004], однак старий “літературний” підхід теж зберігся, що знайшло вираження вже в 1930-ті роки у формі змішання історії та журналістики – так званій нарисовій літературі, або документальній прозі (报告文学, *bàogào wénxué*) [Laughlin 2002].

Критика традиційної китайської історіографії

Формування наукового вивчення минулого Китаю протягом XIX – першої половини XX століття почалося з позицій європоцентризму, якому притаманні лінійність і телеологічність. Першими від синоцентричного розуміння китайської культури відійшли японські історики, котрі в XIX столітті сформували власну концепцію історії, яка, правда, базувалася на методології західної історичної науки⁴. Нове покоління професійних китайських істориків формувалося під сильним впливом концепцій західних і японських учених. Багато з них дістали освіту в західних університетах – науковий ступінь доктора філософії в Колумбійському університеті здобули Ху Ши (胡適, 1891–1962), Гу Цзеган (顧頌剛, 1893–1980) і Цзян Тінфу (蔣廷黻, 1895–1965). У цей же час Чень Інъке (陳寅恪, 1890–1969), один з останніх представників старої школи, проводив свої дослідження з історії Китаю вже в наукових центрах Європи і США. З початку XX століття китайські інтелектуали-модерністи намагалися стимулювати проведення соціально-політичних реформ і впливати на розвиток національної самосвідомості шляхом заохочення вивчення всесвітньої історії [张承宗 1987, 116–121]. Створення нової китайської історіографії під впливом західних концепцій не тільки стало важливою частиною інтелектуального руху того часу, а й вплинуло в кінцевому підсумку на глибинні соціально-економічні та політичні трансформації Китаю в першій половині XX століття [Schneider 1971; Dirlik 1978].

Учень цінського реформатора Кан Ювея (康有為, 1858–1927), філософ і вчений Лян Цичао (梁啟超, 1873–1929) розглянув різні способи періодизації китайської історії і в 1900 році запропонував власний варіант поділу, який базувався на принципі зміни місця Китаю у світі: перший – “Китай у Китаї” (від витоків виникнення до 221 р. до н. е.); “Китай в Азії” (221 р. до н. е. – 1770 р.) і “Китай у світі” (після 1770 р.) [梁啟超 2012]. Таким чином, він відходить від династійної періодизації (критика “старих істориків” (舊史家, *jiù shǐjiā*)) і пропонує вивчати історію Китаю в контексті всесвітньої історії. Перебуваючи у вигнанні в Японії в 1902 році, Лян Цичао пише свою знамениту статтю “Нова історіографія” (“新史学”, “Xīn shǐxué”), в якій, зокрема, закликає до створення нової історії на основі нових методів і при цьому ґрунтуватися на фактах, а не на ідеалах [Horner 2009, 102; Chen Qineng 2005, 112–118]. Для позначення країни, яка на Заході на той момент була відома як *China*, *Sina* або *Kumai*, Лян Цичао пропонує використовувати самоназву *Чжунго* (中國),

що буквально означає “Серединна держава”. Ідеї Лян Цичао у ХХ столітті стали основою для формування сучасної китайської історіографії. Його тричасткова періодизація була прийнята багатьма істориками республіканського періоду (1911–1949), що, зокрема, стосується Лей Хайцзунга (雷海宗, 1927–1962) [The pattern of Chinese history... 1965, iv]. Лян Цичао прагнув створити національну історію Китаю, вписану у всесвітню історію, що повинно було не тільки вирішити наукові завдання, а й вплинути на формування китайської нації, сумірної за своєю потужністю із західними великими державами [Tang Xiaobing 1996; Zarrow 2003].

Школу критики традиційної історіографії Китаю (疑古派, *yígǔpài*) в 1910–1920-ті роки створив Ху Ши разом зі своїм учнем Гу Цзеганем, до яких також приєднався Цянь Сюаньтун (錢玄同, 1887–1939) [Wilkinson 2000, 345]. Цей напрям був важливою складовою загального руху за нову культуру (新文化運動, *Xīn wénhuà yùndòng*). Школа “*Yígǔpài*” сформувала критичний підхід до китайських класичних текстів, що справило величезний вплив не тільки на розвиток історичної науки в Китаї, а й на багатьох західних вчених (зокрема, це стосується робіт шведського синолога і лінгвіста Б. Карлгрена (1889–1978)). Крім того, Ху Ши сформулював *теорію конвергенції*, згідно з якою в останні 150 років відбувався процес злиття китайської і західної цивілізації в єдину світову цивілізацію. Багато в чому ця теорія базується на введеному Сунь Ятсеном (孫逸仙, 1866–1925) понятті “велике єднання світу” (世界大同, *shìjiè dàtóng*), яке базується на давньокитайських філософських концептах: онтологія даосизму, логіка моїзму і соціально-політичні ідеї конфуціанства.

У результаті багато вчених із сумнівом ставилися до даних, викладених у таких класичних текстах, як, наприклад, “Історичні записки” Сима Цяня. Це перш за все стосувалося питання існування династії Шан (商朝, *Shāng cháo*, при бл. 1600 – при бл. 1046 рр. до н. е.). Вони стверджували, що Сима Цянь не міг мати доступ до письмових джерел цього періоду. Однак відкриття ворожильних кісток при розкопках столиці Шан в Аньяні (Іньсюй) привело до встановлення 23 із 30 імен шанських правителів, наведених Сима Цянем. Дж. Нідем пише, що завдяки цій чудовій археологічній знахідці було доведено, що Сима Цянь мав у своєму розпорядженні досить надійні джерела і це ще раз підкреслює неординарність китайців у галузі історичних знань [Needham 1954, 88]. Як наслідок, у 1993 році китайський вчений Лі Сюецінь закликав істориків відмовитися від ідей школи “*Yígǔpài*”, бо археологічні відкриття останніх десятиліть, як правило, підтверджують дані, що містяться в класичних текстах [Shaughnessy 2006, 257–258].

Марксистсько-ленінсько-маоїстська інтерпретація історії

Починаючи з кінця 1920-х років, марксизм і разом з ним історичний матеріалізм поступово стають впливовими ідеологічними напрямками в Китаї. При цьому незалежно від того, були чи ні ті чи інші китайські історики марксистами, всі вони в 1920–1930-ті роки в основному були зосереджені на пошуку відповіді на питання про співвідношення часткового й універсального в історії Китаю. У цей час китайські інтелектуали були поглинуті вивченням західної думки і можливістю її застосування до вивчення Китаю. Під час дискусії прихильники європейської моделі всесвітньої історії визначили конфуціанство основною перешкодою на шляху прогресу і процвітання. Видатні представники руху нової культури історики У Мі (吳宓, 1894–1978) і Мей Гуанді (梅光迪, 1880–1945) розробили концепцію, згідно з якою Китаю притаманні своя власна історія і сучасність. Фу Синянь (傅斯年, 1856–1962), один з найвидатніших лідерів руху Четвертого травня, стверджував, що китайська думка є відсталою, бо базується на ідеалах і цінностях, а західна наука ґрунтується на експериментах і є універсалістською за своєю природою [Schneider 1987, 149]. Для нього критика тексту (考证, *kǎozhèng*), що був домінуючим методом в історіографії династії Цін (清, 1644–1912), була знаком того, що Китай може легко увійти

у світ наукового універсализму, бо навчання в цей час ґрунтувалося на ідеях об'єктивності, емпіризму та індукції. Фу Синянь був послідовним прихильником вестернізації при збереженні власної культурної ідентичності Китаю, виступав за науковий підхід і критикував класичні тексти. Це означає, що основою вивчення історії Китаю повинна бути західна методологія, а метою – включення минулого Китаю у всесвітню історію. При цьому європоцентризм повинен бути відкинтий. Проте спроба Фу Синяня створити універсалистську історію Китаю виявилася невдалою, тому що його інтерпретація стала частиною націоналістичного проекту [Schneider 1987, 216].

У 1920-ті роки з позицій марксизму Го Можо (郭沫若; 1892–1978) показував історію Китаю як частину всесвітньої історії, що особливо яскраво проявилось в ході обговорення “характеру китайського суспільства” (“关于中国社会性质论战”, “Guānyú zhōngguó shèhuì xìngzhì lùnzhan”) [Dirlik 1978]. Однак, на відміну від Фу Синяня, який засновував універсальність на західній методології, Го Можо визначив універсальність на рівні структурної подібності соціального розвитку. На думку Го Можо, Китай пройшов ті ж стадії розвитку, що й весь інший світ, і хоча в новий період історії виникло відставання, це необхідно подолати за рахунок прискорення темпів розвитку. У 1930-ті роки Цзянь Боцзань (翦伯赞, 1898–1969) запропонував використовувати *принцип партійності*, що стало початком дискусії серед істориків-марксистів у Китаї про те, як теоретичні принципи (论, *lùn*) слід застосовувати до написання китайської історії (史, *shǐ*) [Weigelin-Schwiedrzik 1996, 74–97; Weigelin-Schwiedrzik 2005, 421–464].

Китайський історик і філолог Фань Веньлань (范文澜, 1893–1969) був найпомітнішим радником Мао Цзедуну в галузі китайської історіографії під час його масової кампанії з “упорядкування стилю роботи”, по суті це була чистка партії, (延安整风运动, *Yán'ān zhěngfēng yùndòng*) і першим автором марксистської версії історії Китаю із середини XIX століття (中国近代史, 上册, *Zhōngguó jìndài shǐ, shàngcè*). У 1939 році в роботі Мао Цзедуну “Китайська революція і Комуністична партія Китаю” (“中国革命与中国共产党”, “Zhōngguó géming yǔ zhōngguó gòngchǎndǎng”) були сформульовані основні положення розуміння розвитку китайського суспільства, які в значній мірі спиралися на інтерпретацію Го Можо 1920-х років. Повторювалася ідея, що історичний розвиток Китаю в основному збігається з більш розвиненими країнами Заходу. Причиною відставання Китаю була визначена зовнішня сила – напад імперіалістичних держав, що призвело до гальмування розвитку капіталізму. Мао Цзедун запропонував концепцію “нової демократії” (新民主主义, *xīn mínzhǔzhǔyì*) як поєднання капіталістичної стадії і побудови в майбутньому соціалістичного суспільства. Ця своєрідна форма капіталізму мала допомогти Китаю прискорити свій розвиток і досягти в найкоротші терміни результатів, яких західні країни досягли протягом століть (*наздоганяльна модернізація*) [Мао Цзедун]. Китаїзована версія марксизму-ленінізму (马列主义的中国化, *mǎliè zhǔyì de zhōngguó huà*) стала основою віри у своєрідність китайської історії, а також відновлення провідної позиції Китаю в міжнародному співтоваристві [Weigelin-Schwiedrzik 1996, 74–97].

Після утворення в 1949 році Китайської Народної Республіки марксизм стає єдиною можливою інтерпретацією історії в цій новій старій країні. Особистий інтерес Мао Цзедуну визначив і особливий інтерес китайських істориків у 1950-ті роки до вивчення визначальної ролі селянських повстань в історії Китаю [Harrison 1969]. Однак були і такі історики, які вважали, що розвиток Китаю здійснювався завдяки компромісу між правлячою елітою і селянами. Представники цих двох напрямів стали непримиренними ворогами в період Культурної революції. Крайні ліві китайські історики виступили з ідеєю, що динаміка китайської історії ґрунтується на боротьбі всередині еліт – між конфуціанцями і легістами (儒法斗争史, *rú fǎ dòuzhēng shǐ*) [Wang Gungwu 1975, 1–24]. Переважна більшість історичних досліджень,

здійснених у КНР, ґрунтуються на марксистському допущенні існування універсальних законів стадіального розвитку суспільства, що вперше було застосовано китайськими вченими в 1920-ті роки і з часом стало ортодоксальним підходом (наприклад, роботи Го Можо після 1949 року) [Dirlik 1985, 197–227]. У наступні роки такі китайські історики, як, наприклад, У Хань (吴晗; 1909–1969), використовували у своїх дослідженнях західні теорії в цілому і марксизм зокрема [Mazur 2009]. Хоча не всі з них сприйняли теорію і методологію західної науки, але при цьому все ж використовували критичний підхід до джерел. Це, зокрема, стосується робіт Цянь Му (錢穆; 1895–1990), одного з найвидатніших китайських істориків і філософів ХХ століття [Ip Hung-yuk 2003, 490–509].

Однак для пояснення специфіки розвитку азіатських товариств К. Маркс запропонував концепцію “східного деспотизму”, що фактично суперечило його ж універсалістському формаційному підходу. У марксистсько-ленінській філософії ця суперечність знімалася шляхом інтеграції азіатських товариств у цілому і Китаю зокрема у світову історію. Відзначимо, що для китайських істориків у 1950-ті роки п’ятиступінчаста модель стала фундаментальною теорією, але при цьому вони багато уваги приділяли питанням періодизації історії Китаю [History in communist China 1968]. Великий вплив на китайську історичну науку справили ідеї Мао Цзедуну, який прийняв ідею появи “паростків капіталізму” в кінці династії Мін (大明帝國, *Dà Míng Dìguó*, 1368–1644), а також поділ переходу від феодалізму до капіталізму на проміжні етапи – напівфеодалізм і напівколоніалізм, стару і нову демократію [Мао Цзедун]. Відповідно до офіційно прийнятого в КНР погляду на історію Китаю виділяються такі періоди: 1) *рабовласницьке суспільство* – династії Ся (夏朝, *Xià cháo*; 2070–1765 pp. до н. е.) та Шан (商朝, *Shāng cháo*; 1600–1027 pp. до н. е.); 2) *феодалне суспільство* (децентралізоване) – від династії Чжоу (周朝, *Zhōu cháo*; 1045–221 pp. до н. е.) до династії Суй (隋, *Suí*; 581–618); 3) *феодалне суспільство* (бюрократичне) – від династії Тан (唐朝, *Táng cháo*) до Першої опіумної війни (第一次 鴉片战争, *Dìyí cì yāpiàn zhànzhēng*; 1840–1842); 4) *феодалне суспільство* (напівколоніальне) – від Першої опіумної війни до кінця династії Цін (大清國, *Dà qīng guó*; 1644–1912); 5) *капіталістичне суспільство* – республіканський період (1911–1949); 6) *соціалістичне суспільство* – від моменту утворення в 1949 році КНР; 7) *світове комуністичне суспільство* – в майбутньому. Хоча ця методологія залишається домінуючою, але історична теорія в Китаї досить гнучка в питаннях інтерпретації минулого [Feuerwerker 1961, 323–353].

Одними з істотних проблем у застосуванні марксизму стали, по-перше, визначення ролі рабовласництва, яке протягом усієї історії традиційного Китаю існувало, але ніколи не було основною формою праці, а по-друге, особливості китайського феодалізму, який у період середніх віків і Нового часу був більш централізованим, ніж ця формація описувалася марксистами на матеріалі західної цивілізації. Для пояснення цього явища китайські історики ввели поняття “бюрократичний феодалізм”, початок якого ними було пов’язано з правлінням династії Тан (唐朝, *Táng cháo*). Деякі дослідники світових систем на основі застосування хвиль Кондратьєва доводять, що капіталізм вперше виник у Китаї в період династії Сун (宋朝, *Sòng cháo*, 960–1279), проте надалі він не дістав свого розвитку аж до початку реформ у кінці ХІХ століття. Відзначимо, що китайські марксистські історики оцінюють Синьхайську революцію 1911 року як *буржуазну* [Xie Wensun 1975]. Однак ряд західних і японських істориків критикують лінійний і моністичний підхід, доводячи, що в Китаї не було феодалізму, як його розуміють марксиста, а існувала соціально-політична модель, принципово відмінна від західної цивілізації [Tanigawa 1985, 3]. Особливе місце тут займає наукова спадщина професора Фуданського університету Чжоу Гучена (周谷城, 1898–1996), який створив у 1949 році свою версію всесвітньої історії з позицій цивілізаційного підходу [周谷城 1949] і першим почав критикувати

європоцентризм у 1960-ті роки [徐藍 2004]. Його роботи методологічно перебувають на стику історії та філософії, китайської та всесвітньої історії, марксистської і немарксистської історіографії. Значення його досліджень не втратило своєї актуальності до сьогоднішнього дня.

Розкол у відносинах КНР з Радянським Союзом, а також початок крайньої ізоляції Китаю з боку міжнародного співтовариства привели до того, що китайський історичний дискурс був обмежений внутрішньополітичною боротьбою і в ньому повністю був відсутній інтерес до визначення місця Китаю у всесвітній історії. У 1950–1970-ті роки вивчення та викладання всесвітньої історії в КНР ґрунтувалося на дивовижному поєднанні сучасного марксизму і традиційного синоцентризму. У стані міжнародної ізоляції китайські вчені були слабо обізнані про стан історичної науки у світі, за винятком робіт вчених з Радянського Союзу і країн соціалістичного табору. Після смерті Мао Цзедуну в 1976 році відбулося поступове послаблення марксистської інтерпретації [Liu Kwang-Ching 1981, 295–326], і цей процес ще більш прискорився в 1990-ті роки, після розпаду соціалістичного блоку та СРСР. Із закінченням Культурної революції розпочався третій етап обговорення азійського способу виробництва (перший пройшов у 1920–1930-ті роки, а другий – з початку 1950-х років до 1966 року), який пропонувалося розуміти як суміш примітивного родового суспільства і рабовласництва, рабовласництва і феодалізму та ін. Однак це питання залишається складним для визначення, бо сама концепція К. Маркса “азійський спосіб виробництва” вимагає подальшого джерелознавчого та історико-філософського дослідження. Вперше в 1979 році китайські історики безпосередньо спростовують азійський спосіб виробництва [世界上古史綱 1979, 354], хоча обговорення цієї концепції К. Маркса триває протягом 1980-х років⁵. З кінця 1980-х років для обговорення азійського способу виробництва китайські історики починають використовувати такі теми, як соціальні моделі, характер західних суспільств, модернізація в західних країнах та ін. Разом з тим все більше китайських вчених почали відмовлятися від марксистської п’ятиступінчастої теорії історії розвитку людського суспільства і переходити на антиуніверсалістські позиції, стверджуючи, що між цивілізаціями Сходу і Заходу більше відмінностей, ніж подібностей [桂遵义 1992, 8, 155–160, 500–504].

Національний, всесвітній та глобальний виміри в роботах китайських істориків

З початком політики реформ і відкритості (改革开放, *Gǎigé kāifàng*) в китайських роботах і підручниках із всесвітньої історії поступово слабшає методологія марксизму-ленінізму-маоїзму і замість класиків марксизму з’являються цитати з праць західних буржуазних істориків. Змінилися зміст і тлумачення всесвітньої історії, що було пов’язано із процесом деполітизування і деідеологізації. Загальним для досліджень стає гасло Ден Сяопіна “шукати істину, спираючись на факти” (实事求是, *shíshì qiúshì*), щоб відкривати конкретне (імена, дати, факти, події), а не оперувати абстрактними теоріями і моральними судженнями. При цьому марксистська методологія зберігається, але стає менш нав’язливою (м’який догматизм). Якщо в період з 1949-го до початку 1980-х років китайська історична наука була зосереджена, головним чином, на вивченні селянського життя з позицій марксистської теорії класової боротьби, то з початком політики реформ і відкритості спостерігається дрейф у бік промарксистської націоналістичної точки зору, розгляду сучасного міжнародного статусу Китаю і вивчення Новітньої історії (当代史, *dāngdài shǐ*). На початку 1980-х років у роботах деяких китайських істориків було порушено питання про те, що є вирішальним фактором у походженні людини від мавпи – творча праця або природний відбір. На їхню думку, відповідь на це питання можна знайти тільки в загальних законах біологічної еволюції. Також були зроблені спроби перегляду

моделей доісторичних суспільств, розроблених швейцарським етнографом І. Я. Бахофеном (1815–1887) та американським істориком Л. Г. Морганом (1818–1881). Найбільш послідовно це було здійснено в роботах Тун Еньчжєна, Жєнь Яньху і Ван Піншєна (критика застосування історичних джерел, логічних міркувань і теоретичного аналізу). Ряд китайських істориків підтримують і розвивають універсалістську гіпотезу про те, що міста-держави з їхніми демократичними цінностями існували в усьому світі, а не тільки в Давній Греції та Давньому Римі. Лінь Чжічунь знаходить цьому підтвердження в роботах Конфуція і Мен-цзи, а також на підставі вивчення інших джерел. Однак далеко не всі китайські вчені погоджуються з таким підходом, вважаючи це проявом *неоєвропоцентризму* [中学历史... 1984].

Поступово почалося критичне переосмислення місця Китаю у всесвітній історії, а також намітився перехід до більш глобального вивчення минулого. Основний акцент було зроблено на створенні всесвітньої історії “з китайською специфікою”, щоб виключити *європоцентризм* (або ширше – *західоцентризм*) в інтерпретації походження і розвитку сучасного світу. Відповідно до політики реформ і відкритості багато сучасних західних теорій стали не тільки частиною методології китайської історичної науки, а й засобом боротьби із самим західоцентризмом (!). Формування в Китаї всесвітньої історії визначається тими самими мотивами, що і в будь-якій країні: 1) визначення великих історичних закономірностей, які вплинули на виникнення сучасного світу, 2) пошук своєї власної національної ідентичності в глобальному історичному процесі. Однак своєрідний досвід розвитку Китаю в ХІХ–ХХ століттях визначив специфіку підходів до багатьох подій минулого, що є неприйнятним для більшості західних істориків. Так, у цілому сучасний період історії (*Modern history*), початок якого в західній історіографії датується 1500 роком, китайськими вченими характеризується як крах традиційних цивілізацій під потужним і часто руйнівним впливом індустріального Заходу. Завдяки роботам професора Уханського університету У Юйцзіня (吳于廑, 1913–1993), першого серед китайських вчених систематичного критика радянської історіографії, глобальна перспектива історії стала новою визначальною теорією в написанні всесвітньої історії для китайських вчених. Його теорія складається з таких основних компонентів:

1) Всесвітня історія не може бути всеохоплюючою і вона не повинна бути простою сумою всіх існуючих національних і регіональних історій. Це основа всіх інших історичних досліджень із чітко визначеними та обмеженими цілями. Всесвітня історія спрямована на вивчення процесу переходу фрагментованих і значною мірою ізольованих частин світу в стародавні часи в повністю взаємозалежне і глобальне співтовариство в наш час. Тобто всесвітня історія (або, точніше, глобальна історія (全球史观, *quánqíú shǐ guān*)) не існувала в давнину, а є результатом розвитку людської історії. Тому головним завданням всесвітньої історії як дисциплінарної основи історичної науки є не тільки розкриття і демонстрація універсальних законів історичного розвитку, а й пояснення того, як історія людських груп стала всесвітньою історією, або ж історією глобалізації.

2) “Всесвітня історія” повинна відмовитися від усіх видів “центризму”, сформульованих на національній або ідеологічній основі, чи то європоцентризм, чи синоцентризм. Тобто всесвітня історія має бути заснована на справді всесвітньому погляді на минуле, визначаючи найбільш важливі для історичного розвитку країни, регіони або події.

3) Всесвітня історія включає два аспекти: “вертикальний розвиток” у часі – це марксистське розуміння еволюції засобів виробництва і відповідних змін у суспільстві – і “горизонтальний розвиток” – процес об’єднання розрізнених у просторі культур і цивілізацій в одне світове співтовариство. На думку У Юйцзіня, зростання матеріального виробництва є квінтесенцією цих двох вимірів процесу формування всесвітньої історії [世界通史 1972–1973; 吳于廑文選 2007; 吳于廑 1995, 16–29, 30–51].

У 1990-ті роки У Юйцзінь визначає прогрес продуктивних сил (“сільськогосподарська революція” і “науково-технічна революція”) головною рушійною силою історичного розвитку, а не класову боротьбу, що стало відходом від ортодоксального марксизму в радянській редакції. Такий підхід дістав значний розвиток у роботах інших китайських істориків, які в становленні сучасного суспільства фундаментальну роль відвели “другій науковій революції” (кінець XVIII століття – перша половина XIX століття) (наприклад, у статті Лю Туна) [刘新成 1995, 12]. Цей акцент на науці і техніці (“продуктивні сили” в марксистських термінах) дозволяє китайським вченим модифікувати свою історичну теорію. На їхню думку, після того як продуктивні сили стають рушійною силою історичного прогресу, перехід від одного етапу до іншого не завжди має відбуватися насильницьким революційним шляхом. Тому всесвітня історія більше не є маоїстським викладом загальної класової боротьби, а розуміється як соціально детермінований процес, і особливий акцент при цьому робиться на вивченні його об’єктивних чинників. У результаті у всесвітню історію були включені значні розділи, присвячені історії культури та науки, які раніше ігнорувалися як “надбудовні” елементи. Ці зміни в розумінні всесвітньої історії стали важливою частиною інтелектуальної історії Китаю кінця XX століття.

Методологія сучасного варіанта китайської всесвітньої історії ґрунтується на змішуванні історичного матеріалізму і західних теорій всесвітньої історії, а також широкому використанні порівняльного підходу до аналізу довгострокових і транс-регіональних тенденцій історичного розвитку [刘新成 1995, 20]. У період з початку 1990-х років і до кінця першого десятиліття XX століття в Китаї сформувалися такі дисципліни, як соціальна історія, політична історія, економічна історія, психологічна історія, демографічна історія, кількісна історія, порівняльна історія, історія культури та ін. Значно розширилася методологія історичних досліджень за рахунок залучення західних теорій, серед яких особливий вплив мала Школа “анналів”. Крім цього, були сприйняті західні ідеї модернізації та економічні теорії для інтерпретації історичного розвитку Китаю і всесвітньої історії, що особливо стосується вивчення індустріалізації або економіки в Новий і Новітній час. Після довгих років ігнорування духовної сфери китайські історики на основі теорії М. Вебера почали приділяти велику увагу вивченню різних релігій і етнічних культур, а також дослідженню функціонування різних політичних систем. У всіх цих працях використовується міждисциплінарний підхід, але при цьому зберігається власне історична специфіка досліджень. Панівним стає дискурс, згідно з яким сучасний світ розуміється як модернізація – поширення по всьому світу європейського капіталізму як більш просунутої стадії історичної еволюції, що по суті є європоцентристським підходом. Віце-президент Дослідницького інституту світової історії Академії суспільних наук КНР Юй Пей (于沛; народ. 1944) приймає підхід деяких західних істориків і робить відмінність між *глобальною історією*⁶ і традиційною *всесвітньою історією*, яку він вважає формою національної пам’яті. Однак національна історія до цих пір залишається домінуючим жанром історичного письма в КНР. Більш того, ряд китайських вчених протистоять впливу глобальної історії. У Сяоцунь і Чен Мейбао визнають, що поява всесвітньої історії призвела до подолання європоцентризму і визнання внеску незахідних історій у створення всесвітньої історії, але при цьому вони насторожено ставляться до інших результатів цього напрямку, ставлять під сумнів істинний сенс “глобалізації” і висловлюють побоювання з приводу перспектив вивчення всесвітньої історії в Китаї і за його межами [Wu Xiaopun 2009, 45–50; Cheng Meibao 2009, 51–56].

Ґрунтуючись на західних теоріях модернізації та переосмислення класиків марксизму, Ло Жунцой запропонував нову теорію історичного розвитку – “однолінійний розвиток декількох процесів” (“一员多线”, “yī yuán duō xiàn”). На основі вивчення продуктивних сил у примітивних, аграрних і промислових товариствах він

дійшов висновку, що кожна з цих моделей може привести до різних варіантів розвитку і форм соціальних структур. Ця нова інтерпретація зламала дисциплінарні рамки (体系, *tǐxì*) класичного марксизму в інтерпретації світової історії. Один з провідних сучасних китайських істориків Цянь Чендань зазначив, що нові дисциплінарні рамки утворюються шляхом обговорення модернізації, яка визнається китайськими вченими визначальною для світової історії, починаючи з XVII століття. При цьому критика старих методологічних підходів не є повною, бо висловлюються думки про необхідність збереження або фундаментального переосмислення марксистської історіографії [李世安 2008]. Після тривалої дискусії щодо “порівняльної модернізації” і “капіталістичної модернізації” китайські вчені прийшли до певного консенсусу з декількох питань: 1) модернізація не є унікальним історичним явищем, яке відбулося лише в декількох країнах, а це універсальна тенденція для всього світу; 2) модернізація означає повну зміну всіх аспектів суспільства, в основі чого лежить індустріалізація; 3) модернізація являє собою тривалий процес соціального розвитку, який почався в XV столітті на Заході і продовжується до сьогодні. Важливо відзначити, що китайські вчені в дослідженнях феномену модернізації Східної Азії більше не дотримуються тільки теорії М. Вебера, а використовують багатофакторний підхід (індустріалізація економіки, політична демократизація, культурна диверсифікація, релігійна секуляризація, урбанізація, зміни в організації сім’ї, загальна освіта, індивідуалізація соціальної психології, глобалізація та ін.). Все це вимагає систематичних досліджень з використанням методів різних наук – економіки, соціології, політології, психології, екології та ін. Особливу увагу вони приділяють вивченню соціальних основ походження науки і техніки, які вони розуміють як щось ціле, називаючи одним словом *kējì* (科技), а наукову, технологічну та промислову революцію вважають одним явищем.

Наприкінці XX – на початку XXI століття з’явилася велика кількість досліджень з китайської історії, які кидають виклик традиційним і ортодоксальним (марксистським) підходам. Так, Ма Кеяо (马克尧) написав свою версію всесвітньої історії як історію цивілізацій [马克尧 2004], що стало продовженням цивілізаційного і антиєвропоцентристського підходу Чжоу Гученя. З позицій критики орієнталізму Юй Пей виступає проти західної історіографії і вважає, що в умовах глобалізації можливе повне подолання європоцентризму та здійснення репозиціонування китайської історії в глобальному контексті [于沛 2014]. Цю думку розвиває Ван Лінцун (王林聰), який стверджує, що процес глобалізації змушує істориків 1) розглядати історії всіх народів як рівні і без прив’язки до європейської моделі розвитку; 2) сприймати розвиток людства як взаємопов’язаний процес – *глобальну історію*; 3) розуміти економічні, політичні, культурні та екологічні події як взаємозалежні явища, не обмежені територіями національних держав; 4) вважати рівність націй і народів керованою ідеєю в написанні історії, яка сама по собі є відображенням постійної боротьби за панування і безперервної зміни положення *центру* і *периферії* [王林聰 2002]. У цілому це відображає більш загальну суперечку між прихильниками всесвітньої і глобальної версії історії (суперечності між національним і транснаціональним рівнем). Хоча китайська версія всесвітньої історії в більшій мірі відображає націоналістичні тенденції, але також є свідченням спроби створення альтернативи західній реконструкції. Сучасна китайська історична наука значною мірою є націоналістичною, модерністською (ідеї Ло Сянлін (羅香林, 1906–1978)) і навіть традиціоналістською (ідеї Цянь Му) [Fitzgerald 1997, 219–22]. Основна увага, як правило, зосереджена на визначенні специфіки цивілізації в давньому Китаї, а загальна парадигма пов’язана з вивченням того, як Китай відреагував на два виклики, що виникли на початку XVIII століття, – це 1) взаємодія із зовнішнім світом і 2) модернізація. Після початку критики європоцентризму багато китайських вчених, що працюють на Заході, почали подавати історію Китаю як історію імперії: 1) *доімперській період*

(від династії Шан до періоду Чжаньго), 2) *імперський період* (від династії Цін до династії Цін), *республіканський період (постімперський)* [Brook 1998, 265]. Власне імперський період розуміється ними як безперервна зміна династій, які хоча й відрізнялися одна від одної, але в цілому ґрунтувалися на загальних принципах – ідеологія конфуціанства, основні структури влади і суспільства (першим тут був китайсько-американський синолог, професор Гарвардського університету Ян Ляньшен (楊聯陞; 1914–1990)) [Yang Lien-sheng 1954, 329–345]. Такий підхід можна виявити у великій кількості наукових публікацій, але, як правило, автори мало уваги приділяють визначенню поняття “імперія” в контексті китайської історії [Huang 1988; Mote 1999; Hansen 2000; Liu 2004]. Це є свого роду поверненням до *синоцентризму*.

¹ Див.: “Лунь юй”, II, 23, III, 14, XV, 11, XV, 25: [Переломов 2000, 316, 321, 413, 415].

² Про концепцію Цзян Ціна докладно див.: [Кіктенко 2014, 131–136].

³ Давньокитайська держава нібито була заснована на системі “колодязних полів” (описаних Мен-цзи) і характеризувалася колективною працею, що було організовано в рамках громади. Сім’ї, що входили в громаду, мали спільне майно (старцям належав подвійний земельний наділ). Нібито існувала розвинена державна система соціальної підтримки, а також багатоступенева система освіти з відбором найбільш обдарованих на державні пости. Існував також строгий контроль за якістю і кількістю праці общинників.

⁴ Згідно із західною історичною наукою японські вчені виділили три періоди в історії Китаю – давній, середньовічний і сучасний. Найбільш дискусійним питанням для них стало визначення початку сучасного періоду. На думку представників Токійської школи, таким слід вважати XIX століття, а історики Кіотської школи пов’язували початок сучасності з періодом правління династії Сун (宋朝, Sòng Cháo, 960–1279) [Tanaka 1993].

⁵ Бібліографію стосовно обговорення китайськими істориками азійського способу виробництва в період з 1978-го по 1988 рік див.: [The Asiatic Mode... 1989].

⁶ Глобальна історія (Global History) – один з найбільш перспективних сучасних напрямків історичної науки, що виник у кінці XX століття як відповідь на виклик процесу глобалізації, через незадоволення традиційною всесвітньою історією і як прагнення подолати обмежену практику національно-державної історії. Глобальна історія передбачає універсальність за формою, глобальність за масштабом і науковість за методами.

ЛІТЕРАТУРА

Кіктенко В. О. “Політичне конфуціанство” Цзя Ціна як відмова від західної моделі розвитку // *Східний світ*, 2014, № 2.

Мао Цзэдун. Китайская революция и Коммунистическая партия Китая // *Маоистская библиотека*. – http://library.maoism.ru/Chinese_Revolution_and_CCP.htm

Переломов Л. С. *Конфуций “Лунь юй”. Исслед., пер. с кит., коммент. Факсимильный текст “Лунь юя” с коммент. Чжу Си*. Москва, 2000.

Brook T. *The confusions of pleasure: commerce and culture in Ming China*. Berkeley, 1998.

Chang K. C. *The Archaeology of Ancient China*. London, 1963.

Chen Qineng. The “New History” in China: A Contrast to the West // *Storia della Storiografia*, 2005, № 48.

Cheng Meibao. Globalization, Global History, and Chinese History // *Chinese Studies in History*. Vol. 42, № 3. 2009.

Dirlik A. *Revolution and History: Origins of Marxist Historiography in China, 1919–1937*. Berkeley, 1978.

Dirlik A. The Universalization of a Concept: From ‘Feudalism’ to Feudalism in Chinese Marxist Historiography // *Journal of Peasant Studies*, January/April 1985, № 12 (2–3).

Durrant S. The Literary Features of Historical Writing // Mair V. H. *The Columbia History of Chinese Literature*. New York, 2001.

Elman B. A. *Classicism, politics, and kinship: the Ch’ang-chou school of new text Confucianism in late imperial China*. Berkeley, 1990.

Feuerwerker A. China's History in Marxian Dress // **The American Historical Review**. Vol. 66, № 2. 1961.

Fitzgerald J. Review of Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China // **The China Journal**, 1997, № 38.

Goldin P. R. The Thirteen Classics // *Mair V. H.* **The Columbia History of Chinese Literature**. New York, 2001.

Hansen V. **The open empire: a history of China to 1600**. New York, 2000.

Harrison J. P. **The Communists and Chinese peasant rebellions; a study in the rewriting of Chinese history**. New York, 1969.

History in communist China. Cambridge, 1968.

Horner C. **Rising China and Its Postmodern Fate: Memories of Empire in a New Global Context**. Athens, Ga., 2009.

Hsiao K. C. **A Modern China and a New World: K'ang Yu-wei, Reformer and Utopian, 1858–1927**. Seattle, 1975.

Hsiao K. C. **A History of Chinese Political Thought**. Vol. 1: From the Beginning to the Sixth Century AD. Princeton, 1979.

Huang R. **China, a macro history**. Armonk, N.Y., 1988.

Ip Hung-yuk, Hon Tze-ki, Lee Chiu-chun. The Plurality of Chinese Modernity: A Review of Recent Scholarship on the May Fourth Movement // **Modern China**. Vol. 29, № 4. 2003.

Kern M. Early Chinese literature, Beginnings through Western Han // *Owen S.* **The Cambridge History of Chinese Literature**. Vol. 1: To 1375. Cambridge, 2010.

Laughlin C. A. **Chinese reportage: the aesthetics of historical experience**. Durham, 2002.

Liu Kwang-Ching. World View and Peasant Rebellion: Reflections on Post-Mao Historiography // **The Journal of Asian Studies**. Vol. 40, № 2. Feb. 1981.

Liu L. H. **The clash of empires: the invention of China in modern world making**. Cambridge, Mass., 2004.

Mazur M. G. **Wu Han, historian: son of China's times**. Lanham, 2009.

Mote F. W. **Imperial China, 900–1800**. Cambridge, Mass., 1999.

Needham J. **Science and Civilization in China**. Vol. 1, Introductory Orientations. Cambridge, 1954.

Schneider A. **Wahrheit und Geschichte. Zwei chinesische Historiker auf der Suche nach einer modernen Identität für China**. Wiesbaden, 1987.

Schneider L. A. **Ku Chieh-kang and China's new history; nationalism and the quest for alternative traditions**. Berkeley, 1971.

Shaughnessy E. L. **Rewriting Early Chinese Texts**. Albany, 2006.

Tanaka S. **Japan's Orient: rendering pasts into history**. Berkeley, 1993.

Tang Xiaobing. **Global Space and the National Discourse of Modernity: the Historical Thinking of Liang Qichao**. Stanford, 1996.

Tanigawa M. **Medieval Chinese Society and the Local "Community"**. Berkeley, 1985.

The Asiatic Mode of Production in China. Armonk, N.Y., 1989.

The pattern of Chinese history: cycles, development, or stagnation? Boston, Heath, 1965.

Wang E. Q. **Inventing China through history: the May Fourth approach to historiography**. Albany, 2001.

Wang Dewei. **The Monster that is History: History, Violence and Fictional Writing in Twentieth-century China**. Berkeley, 2004.

Wang Gungwu. Juxtaposing Past and Present in China Today // **The China Quarterly**, 1975, № 6.

Watson B. **The Tso chuan: Selections from China's Oldest Narrative History**. New York, 1989.

Weigelin-Schwiedrzik S. On "shi" and "lun". Towards a Typology of Historiography in the PRC // **History and Theory**, 1996, 35/4.

Weigelin-Schwiedrzik S. History and Truth in Marxist Historiography // **Historical Truth, Historical Criticism, and Ideology. Chinese Historiography and Historical Culture from a Comparative Perspective**. Leiden, 2005.

Wilkinson E. **Chinese History: A Manual**. Cambridge, Mass., 2000.

Wu Xiaogun. Do We Really Need a "Global View of History"? // **Chinese Studies in History**. Vol. 42, № 3. 2009.

Xie Wensun. Chinese historiography on the Revolution of 1911: a critical survey and a selected bibliography. Stanford, Calif., 1975.

Yang Lien-sheng. Toward a Study of Dynastic Configurations in Chinese History // **Harvard Journal of Asiatic Studies.** Vol. 17, No. 3/4. Dec. 1954.

Zarrow P. Old Myth into new History: The Building Blocks of Liang Qichao's "New History" // **Historiography East and West.** Vol. 1, № 2. 2003.

Zurndorfer H. T. **China Bibliography: A Research Guide to Reference Works about China Past and Present.** Leiden, 1995.

白玉林，党怀兴。十三经导读。北京，2006年。

桂遵义。马克思主义史学在中国。济南，1992年。

蒋庆。政治儒学：当代儒学的转向、特质与发展。北京，2003年。

李世安。现代化能否作为世界近现代史学科新体系的主线历史研究，2008年，№ 2。

梁啟超。中國歷史研究法。臺北市，2012。

刘新成。我国世界通史编纂工作的回顾与思考 // 1995年中国历史年鉴。香港，1995年。

马克尧。世界文明史，三卷。北京，2004年。

张承宗，陈映芳。简论戊戌变法时期外国史的介绍与研究 // 世界历史，1987，№ 1。

中学历史上册世界史部分。北京，1984年。

世界通史 / 周一良，吴于廑主编。內容：v. 1, 上古部分--v. 2, 中古部分--v. 3, 近代部分(上、下冊)。北京：人民，1972-1973。

世界上古史綱，第二卷。北京，1979年。

吳于廑学术论著自选集。北京，1995年。

吳于廑文選 / 吳于廑著。- 武漢市：武漢大學出版社，2007年。- 463頁。

周谷城。世界通史。- 上海，1949年。

王林聰。略论全球历史观 // 史学理论研究，2002年，3。

徐藍。从西欧中心史观到文明形态史观和全球史观 // 历史研究，4，2004年。

于沛。全球史观和当代中国史研究 // 哲学与人文，2014年，№ 2。